

О. С. Козирев

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ» – «ВІЛЬНА СПІЛКА» ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА МАЛЬОВАНОГО

Визначаються етапи підготовчої роботи над брошурою «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*». *Опыт украинской политико-социальной программы*», що вийшла друком у Женеві за редакцією М. П. Драгоманова (1884). Висвітлюються особливості співпраці В. Г. Мальованого і М. П. Драгоманова при складанні проекту програми українського політичного товариства «*Вільна Спілка*». Встановлюється зв'язок між проектом «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» і проектом програми українського політичного товариства «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*».

Ключові слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Мальований, Одеська громада, російське народництво, українське народодолубство.

Определяются этапы подготовительной работы над брошюрой «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*». *Опыт украинской политико-социальной программы*», вышедшей в Женеве под редакцией М. П. Драгоманова (1884). Освещаются особенности сотрудничества В. Г. Малеванного и М. П. Драгоманова при составлении проекта программы украинского политического общества «*Вольный Союз*». Устанавливается связь между проектом «Программы деятельности и организации украинской социально-революционной партии на федеративных началах» и проектом программы украинского политического общества «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*».

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Малеванный, Одесская громада, российское народничество, украинское народодолубство.

The groundwork stages pamphlet «*Free Alliance*». The experience of Ukrainian political and social programme», that was published in Geneva and edited by M. Dragomanov (1884) are defined. The collaboration features of V. Malyovany and M. Dragomanov while compiling the programme project of the Ukrainian political association «*Free Alliance*» are reported. The connection between the project «*Activity and organization*

programme of Ukrainian social-revolutionary party on the federative principles» and the programme project of the Ukrainian political association «Free Alliance» are determined.

Key words: M. P. Dragomanov V. G. Malyovany, Odesa society, Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement.

В історії політико-правової ідеології та практики українського народолубства чільне місце займає українська політико-соціальна програма «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», (укладена для політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка»), яка розцінюється вітчизняною історіографією як частина теоретичної концепції М. П. Драгоманова, перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії [1, с. 74]. З іншої точки зору, цей проект слушно було б вважати програмним документом політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» у цілому, а не ототожнювати з конституційним проектом самого М. Драгоманова [15, с. 99]. Можна погодитися з думкою щодо компромісного характеру змісту конституційного проекту М. Драгоманова, написаного «для конкретного часу і для конкретних втілювачів ідей, у ньому закладених» [13, с. 114].

У зв'язку з цим постає питання: якою мірою зміст твору «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы» (1884) відповідав політико-правовим поглядам організаторів політичного товариства «Вільна Спілка», що брали безпосередню участь в укладанні цього документа?

Організаторами українського політичного товариства «Вільна Спілка» були одеський громадівець Володимир Григорович Мальований та російський народник Іван Миколайович Присецький. Провідна роль у розробці політичної програми товариства належала М. П. Драгоманову як визнаному теоретику українського національного руху. У зв'язку з арештом у вересні 1883 р. і подальшим засланням В. Г. Мальованого та І. М. Присецького справа створення української політичної організації в цей час не була завершена [10].

Дворянин Олександрівського повіту Катеринославської губернії В. Г. Мальований (який мав родовий маєток у с. Андріївці) відомий як один із впливових лідерів радикально-демократичного крила Одеської громади, автор віршів «Українська Марсельеза» і «Не потурай!», що закликали стати на захист селян й підняти

зброю проти ворогів України, виховували готовність до самопожертви, честь, волю і віру в перемогу. Після втечі із сибірського заслання (1881) Мальований брав активну участь у народовольському русі, був прихильником об'єднання зусиль та координації дій усіх опозиційних сил в боротьбі проти царизму, чим пояснюється його активна співпраця з російськими революційними та ліберальними колами, українськими політемігрантами [12].

Джерельною основою програми «Вільної Спілки» слугували декілька начерків і проектів політичних програм, які були складені представниками земського руху й різних ідейних народницьких напрямків та надіслані М. Драгоманову [17, с. 28–30; 18, с. 38]. Одним з таких джерел (з переробки якого влітку 1883 р. у Женеві розпочалася безпосередня робота над текстом програми «Вільної Спілки») була політична програма, чернетка якої написана В. Мальованим і відома як проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» [5, с. 49–51; 10, с. 64]. Оригінал документа не зберігся [16, арк. 113 зв.]. Нижче наводимо зміст чернетки проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» у вигляді жандармського офіцера.

Мета партії – досягнення, по можливості, бездоганного суспільного ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великоруського та інших народів імперії (§ 1). Досягти цього можна шляхом утвердження у соціально-економічній сфері ідеї колективізму за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо вона: а) критикою розв'язує існуючі економічні порядки; б) через створення індивідуально для кожного даного моменту більш кращого економічного устрою поступово впроваджує в життя ідею колективізму і остаточно здійснює її (§ 2).

Незважаючи на те, що члени партії – прихильники еволюційно-органічного розвитку, процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому (§ 3).

Найближчим часом передбачалося розв'язання таких завдань: а) у сфері політичного життя досягнення більш-менш правового порядку; б) у сфері економічного життя – ряд більш

або менш широких перетворень, здійснених законодавчим порядком у дусі ідей колективізму й індивідуалізму; в) у сфері соціального і культурного життя народу: 1) зрівняння майнових, станових і освітніх прав і цензів у всіх громадських і політичних функціях; 2) закладання основ для якомога ширшої самобутності; 3) піднесення моралі й знання серед народу, розвиток духу солідарності й братерства; 4) поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом (§ 4).

Відповідно до найближчих завдань партія повинна перш за все підготувати себе до діяльності, яка спрямована на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, у дусі яких слід найближчим часом змінити існуючі порядки; 2) визначення для народу тих шляхів, якими він зміг би досягти певного поліпшення свого життя; 3) засвоєння народом тієї залежності, що має місце між його економічним добробутом та існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в майбутньому політичному русі та політичному житті; 5) організацію найбільш свідомих сил серед народу у групи, які б могли створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) міцну постановку питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії (§ 5).

Район діяльності партії: село, місто і всі верстви суспільства України, а головним чином – український народ (§ 6). Засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії, головним чином, серед професійних людей і громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків для партії серед української молоді; 3) організація у групи українських робітників і ремісників у містах України; 4) організація кращиків, на думку партії, людей з народу по селах для успіху діяльності; 5) створення потрібної літератури українською мовою як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення цілей партії; 7) організація представництва партії в момент загальних заяв у земських і міських установах, різних товариствах та зібраннях (§ 7).

Ставлення партії до народу визначалося таким чином: а) ніколи проти волі народу не проводити в життя зміни існую-

чих порядків, які згідно з ретельною перевіркою не відповідатимуть духу і бажанням народу; б) не залучати народ до участі у революційному русі доки він не досягне його зміст і значення і не стане свідомим, переконаним його учасником (§ 8).

Партія складається з окремих автономних груп, зв'язаних між собою особливою групою, яка завідує друкованим органом і спільними справами всіх інших груп, тобто в організаційному плані партія становить собою федерацію (§ 9).

Українська партія вважає за потрібне узгоджувати свою діяльність з аналогічною великоросійською партією і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, дії і участь у справі спрямування усього революційного руху в Росії (§ 10).

Ядром, з якого повинна утворитися партія, є, як записано у програмі, «наш гурток». Його члени мали створити між собою найближчі «братні» відносини і підлягати повному моральному контролю з боку гуртка. Призначення гуртка: 1) скласти в майбутньому політичну партію українських соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен із членів гуртка призначається бути пропагандистом відомих ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм [16, арк. 52 зв. – 54 зв.].

Відзначаючи вплив європейських соціально-демократичних ідей, реалізм та принципи політичної етики, притаманні проекту «Програми діяльності...», дослідник О. В. Болдирев цілком слушно зазначив, що в цілому документ був недоопрацьованим. Ряд важливих питань (майбутнього державного статусу України, її національно-територіальної цілісності тощо) взагалі обминався. Українське національне питання (фактично звужене до рамок національно-культурної автономії) було підпорядковано вирішенню соціальних проблем [4, с. 81, 89–90].

Такий підхід не був випадковим. Для політичного світогляду В. Мальованого характерним було органічне поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в його практичній діяльності – національно-визвольної й соціальної боротьби, що було притаманне представникам радикально-демократичної течії у громадівському русі [18, с. 183]. У той же час В. Мальованого в більшій мірі приваблював соціальний демократизм (або

народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикальних методів боротьби зближував його з російським народництвом, соціальна революційність якого в процесі ідейної еволюції набула домінуючих рис політичного екстремізму.

Будучи, головним чином, практиком, ніж теоретиком, В. Мальований в червні 1883 р. прибув до Женеви, маючи на меті залучити М. Драгоманова до подальшої роботи над політичною програмою українських соціалістів-федералістів. М. Драгоманов відклав свої справи, щоб, за його словами, «переробити привезену М[альованим] програму в щось систематичне, в статут політично-соціального товариства з пояснюючими записками і т. ін.» [14, с. 12]. Програма, привезена В. Мальованим до Женеви, за назвою, формою і змістом могла значно відрізнятись (й, вірогідно, відрізнялася) від відомої нам чернетки проекту «Програми діяльності...».

Згадуючи пізніше про ці події, М. Драгоманов писав: «Влітку 1883 р. мені було доставлено із Росії декілька політико-соціальних програм, складених у різних українських гуртках, які мали зв'язки з активними російськими революціонерами. Ці програми відрізнялися від програм цих останніх, які були просякнуті більше чи менше якобінським централізмом [...], і зближались з моїми ідеями в пункті федералізму. Наприкінці червня прибув у Женеву один делегат [В. Мальований, – *Авт.*] двох із цих гуртків з метою виробити разом зі мною програму для заснування політичного товариства «Вільна Спілка», яке б поставило за мету агітацію в цьому дусі здебільшого на Україні, але не залишаючи поза увагою й усїєї Росії» [8, с. 70–71].

З приводу змісту та ідейної спрямованості основних положень програми (вже не соціально-революційної партії, а політичного товариства «Вільна Спілка») між М. Драгомановим і В. Мальованим велися гострі дискусії. В деяких з них на боці В. Мальованого брав участь (цілком випадково) одеський народолюбець В. І. Сухомлин, який перед тим перебував близько двох тижнів у Франції, де зустрічався з керівниками народовольської еміграції П. Л. Лавровим, Л. О. Тихомировим, М. М. Ошаніною, Н. М. Саловою. У Женеві він поновив давнє знайомство з М. Драгомановим, у якого гостював до кінця літа [19, с. 29–35].

«Під час мого перебування у М. П. Драгоманова, – згадував В. Сухомлин, – до нього приїхав з Києва нелегальний революціонер-українець В. Г. Мальований і поселився зі мною. Я добре знав в Одесі його першу дружину, але самого його бачив до того тільки мимохідь. За темпераментом і настроєм це був справжній революціонер. Хоча він з І. М. Присецьким (що залишився у Києві), і Драгомановим проектував тоді створити українське таємне товариство «Вільну Спілку», до програми котрого терористична боротьба не входила (як це було видно із створюваної Мальованим разом з Драгомановим у моїй присутності програми), проте це не заважало йому обіцяти мені працювати рука об руку з народовольцями. У цьому відношенні він не був доктринером, але, будучи, насамперед, українцем, він повинен був рахуватися з тим, що українська інтелігенція складається з чисто культурних робітників, які не мають бойового темпераменту» [19, с. 29]. В. Сухомлин не співчував політичним поглядам М. Драгоманова, однак прихильно ставився до ідеї тісної співпраці з В. Мальованим [19, с. 35, 37].

М. Драгоманов виступав проти співпраці В. Мальованого з «Народною Волею», оскільки вважав цю організацію на той час «морально віджилою» та небезпечною через наявність провокаторів. У свою чергу, В. Мальований не погоджувався з наміром М. Драгоманова зосередити діяльність «Вільної Спілки» на тривалий час переважно в Україні, а дуже швидко бажав надати їй загальноросійського характеру. Він досить стримано ставився до перспективи тривалої підготовчої роботи щодо реформування політичного ладу в Росії, вважав зайвим відволікати сили на діяльність у Галичині, не підтримуючи інтерес М. Драгоманова до західнослов'янської політики в цілому.

Лише у серпні 1883 р. було узгоджено і надруковано компромісний проект української політико-соціальної програми політичного товариства «*Вольный Союз*», яке ставило за мету об'єднати всі опозиційні сили в Україні для боротьби за встановлення політичної свободи в Російській імперії [8, с. 70–71; 11, с. 241–244]. Назву товариства міг запропонувати М. Драгоманов, який ще у «Передньому слові до «Громади» обґрунтував необхідність створення «вільних товариств», «спілок громад, вільних у своїх справах», «вільних спілок», «спілок вільних осіб» [9, с. 295, 296, 301, 302, 318]. У 1881 р. у Женеві вийшов друком

безстроковий додаток до «Громади» під назвою «Вільна Спілка – *Вольный Союз – La Federation*». Пропозиція щодо назви політичного товариства могла належати і В. Мальованому, якщо буквально трактувати наведене вище автобіографічне свідчення М. Драгоманова.

Привезений В. Мальованим до Києва проект програми не потрапив до рук жандармів, а обговорювався у двох київських гуртках української молоді (вірогідно, «політиків» П. Яценка та українських народниць О. Доброграєвої) і був, в основному, схвалений [10, с. 62–65]. Міркування одностумців В. Мальованого з цього приводу було викладено у листі до М. Драгоманова (січень 1884 р.) старогромадівцем М. І. Білінським: «Ці ж молоді гуртки схвалюють брошуру «Спілку», тільки просять написати відповідний вступ і змінити сам зміст у тому розумінні, щоб це був не устав якогось міфічного товариства, а просто щоб це було схожим з програмою відомої політичної партії» [3, с. 267].

До узгодженого тексту програми (очевидно, вона обмежувалася тільки «*Проектом оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка*», і, можливо, «*Объяснительной запиской к проекту оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка*») М. Драгоманов додав власноруч написану «*Предварительную заметку*» і численні примітки та опублікував у 1884 р. у женецькій друкарні «Громади» під назвою «*Вольный Союз» – «Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы*» [7].

Описуючи обставини виходу друком цієї книги, М. Драгоманов писав: «наші політичні друзі побажали, щоб я все-таки випустив друковану програму «Вільної Спілки», що я і зробив, так як не втрачав надії, що ідеї її знайдуть собі, хоч поступово, співчуття в різних громадських елементах у Росії, особливо на Півдні й Сході. Я тільки вважав тепер недоцільною форму моєї книжки, котра відповідала статуту політичного товариства, але змінювати її було вже пізно» [8, с. 72]. Він сподівався, що запропонований проект української політико-соціальної програми (1884) стане «приводом для вироблення остаточної програми, яку її впорядники, що, перебувають у самій країні, почнуть здійснювати вже як повністю своє власне творіння» [6, с. 124].

Ім'я В. Мальованого не згадувалося (очевидно, з конспіративних міркувань), однак у примітках до *«Проекта основаній устава українського общества «Вольный Союз»* – «Вільна Спілка» було зазначено: «Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж» [6, с. 125]. Вперше на творчий внесок В. Мальованого у розробку програми *«Вольного Союзу»* – «Вільної Спілки» звернув увагу відомий історик М. Антонович: «Під його [В. Мальованого. – Авт.] впливом Драгоманов у своїй «Вільній Спілці» відійшов від етнографічного принципу, ділячи українську територію надвоє» [2, с. 162].

Зараз важко встановити повний обсяг змін і доповнень, внесених М. Драгомановим до першого варіанта проекту програми «Вільної Спілки» (1883 р.) при підготовці до друку женецького видання (1884). У будь-якому разі було б доцільно розглядати «Спробу української політико-соціальної програми» товариства *«Вольный Союз»* – «Вільна Спілка» (1884 р.) як віддзеркалення певних політичних ідей не тільки М. Драгоманова, а й В. Мальованого. За змістом програма мала компромісний характер і не цілком відповідала політичним поглядам як М. Драгоманова, так і В. Мальованого.

Бібліографічні посилання

1. Андрусяк Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект / Т. Андрусяк // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 73–78.
2. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Антонович // Укр. історик. – 1988. – № 1–4(97–100). – С. 148–164.
3. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / під ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – Т. 1.
4. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. В. Болдирев. – О., 1994.
5. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 47–55.
6. «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми / збір і пояснення М. Драгоманова; пер. Т. Андрусяка //

Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк. – Л., 1998. – С. 121–188.

7. Драгоманов М. П. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы / М. П. Драгоманов / свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева, 1884.

8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко; ред. кол.: О. С. Засенко (гол.) [та ін.]. – К., 1970. – Т. 1.

9. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»); упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 276–326.

10. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» / О. С. Козирев // Наук. пр.: наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2: Іст. науки. – С. 52–67.

11. Козирев О. С. Європейські зв'язки українського народолюбця Володимира Мальованого / О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.; ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 237–246.

12. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність українського народолюбця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. / О. С. Козирев // Наук. пр.: наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2008. – Т. 88. – Вип. 75: Іст. науки. – С. 140–148.

13. Круглашов А. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова // А. Круглашов // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 110–115.

14. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / М. Павлик. – Львів, 1905.

15. Прозорова Н. М. П. Драгоманов про розвиток конституціоналізму / Н. Прозорова // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 98–103.

16. Російський державний історичний архів. – Ф. 1405, оп. 83-84, 1883 р., спр. 11250.

17. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел: моногр. / С. І. Світленко. – Д., 1995.

18. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії: моногр. / С. І. Світленко. – Д., 1999.

19. Сухомлин В. И. Из эпохи упадка партии «Народная Воля» / В. И. Сухомлин // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4. – С. 29–35.

Надійшла до редколегії 01.05.2013